

Østfløjen i Sorø og ved andre danske cistercienserklostre

Af Hans Krongaard Kristensen

1. Indledning

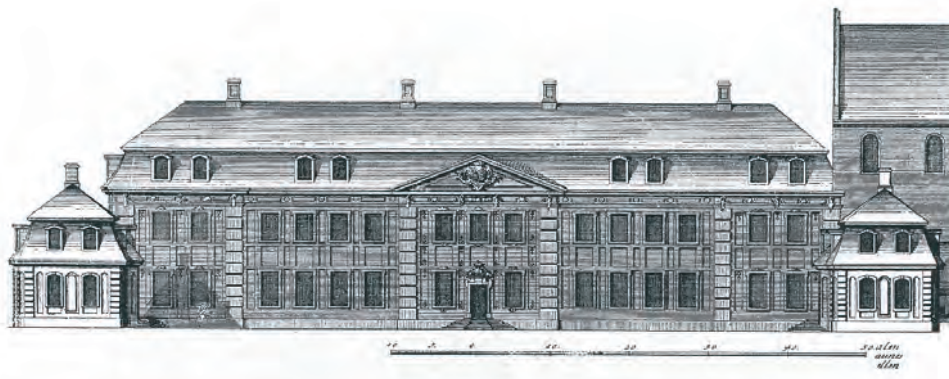
De danske cistercienserklostre er langt fra velbevarede; men til gengæld er der foretaget en del arkæologiske undersøgelser i disse anlæg, således at det nok er den orden, hvor vi fra det danske område har bedst kendskab til udformningen af hovedanlægget (kirken med klausurbygningerne). Cisterciensernes anlæg er på mange måder ret forskellige, hvilket bl.a. afspejler økonomi og byggetidspunkt. Specielt for klostrenes senmiddelalderlige byggeri er der mange individuelle løsninger. Vores viden er heller ikke lige grundlæggende for alle bygninger; men det synes dog lovende at undersøge østfløjene for at se, hvor meget vi ved, og om der er ligheder i planløsningerne. Det sparsomme kendskab til Knardrup er ikke brugbar i denne sammenhæng, mens alle øvrige mandsklostre

bliver inddraget i den følgende fremlæggelse. Materialet, der er til rådighed ved en undersøgelse af østfløjenes udformning varierer fra meget beskedne arkæologiske udgravninger over totaludgravninger til bevarede bygningsdele. Lidt overraskende viser østfløjen i Sorø Kloster sig trods manglende bygninger og få udgravninger at være ganske oplysende om udformning og planløsning.

2. Sorø

Sammen med resten af klausurbygningerne blev østfløjen i Sorø ombygget efter tegninger af Laurids de Thurah, men mestendels opført af Holger Rosenkrantz i 1730'erne og 40'erne (fig. 1).¹ Denne prægtige barokbygning brændte desværre i 1813, og kun et par mindre rum op mod søndre korsarm blev be-

Fig. 1. Sorø Klosters østfløj set fra øst i 1746. Huset er ombygget i barokstil efter Laurids de Thurahs tegninger, og der spores ikke tegn på en middelalderbygning bag den i øvrigt vellykkede facade. Efter Laurids de Thurah: Den danske Vitruvius.

varet. Efter visse overvejelser omkring en genopbygning af de gamle ruiner eller en placering af akademibygningen et nyt sted endte det med en beslutning om, at Peder Malling skulle opføre en ny skolebygning på den sydlige del af hovedanlægget med genanvendelse af de gamle fundamenter og måske lidt af murværket.² Da det kom til stykket viste det sig dog, at fundamenterne ikke kunne bære det nye betydeligt højere hus; men placeringen var vedtaget, så byggeriet medførte en fjernelse af de sidste rester af klosterfløjene, hvor nu akademibygningen står.³

Det vigtigste rum i et klostres østfløj var *dormitoriet* eller sovesalen i andet stovværk, hvorfor man også

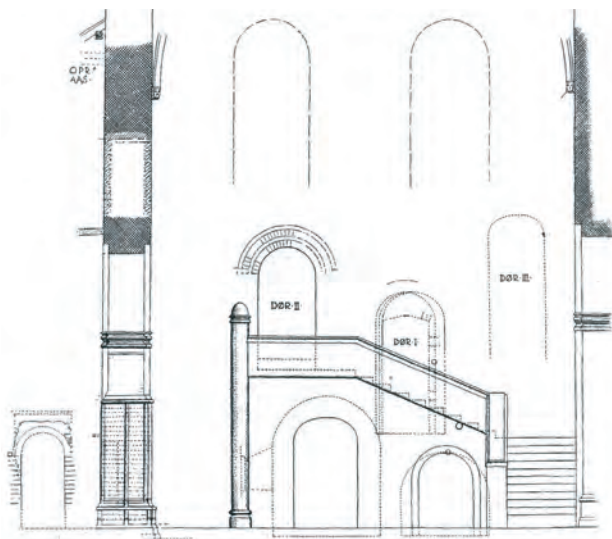

Fig. 2. Opstalt af indersiden af søndre korsarm i Sorø Kirke. Ud over nattrappen til dormitoriet ses de tre døre, der på hvert sit tidspunkt har givet adgang til østfløjens øvre stovværk. De to er i dag tilmuret i murflugten. Endvidere er indstiplet gavlens oprindelige vinduer, som må være tilmuret ved opførelsen af den kendte østfløj. Helt til venstre ses en tilmuret dør i det sydligste tværskibskapel. Opmåling: Charles Christensen, efter Lorenzen 1941.

bruger ordet *dormitorium* (på dansk søvnhuset) om hele fløjen. Til dormitoriet må også regnes nattrappen, der har ført direkte fra dormitoriet ned i kirken – i Sorø til søndre korsarm. Trappen var vigtig, når munkene forlod sovesalen gennem dormitoriedøren for at deltage i den natlige tidebøn, *matutin*, i kirkens munkekor (se også Mogens Vedsøs artikel i indeværende bind).

Når man betragter tværskibets søndre gavl ses en række døre, hvoraf der er tre, som må have haft forbindelse med det øvre stovværk. På Charles Christensens tegning fra 1930'erne er de nummereret I-III (fig. 2). Startende bagfra er dør nr. III (nu tilmuret) opført i forbindelse med ombygningen af den øverste etage i 1700-tallet, hvor døren havde forbindelse til en midtergang. Dør nr. II passer med nattrappen og gulvet i østfløjens øverste stovværk. Det er en romansk dør, men nøjere studier af murværket viser dog, at den er sekundært indsat i gavlen. Dør nr. I er delvis skjult bag trappen og må således være ældre end denne. Den tilmurede dør er til gengæld oprindelig i forhold til gavlens murværk. Her har vi altså den oprindelige dør til dormitoriet. Døren sidder tydeligvis meget lavere end etageadskillelsen (1,5 m), og af Charles Christensens opmåling af tværskibsgavlen set fra østfløjens lille bevarede rest (fig. 3) ses, at den ikke har kunnet fungere samtidig med hvælvene i denne bygning.

Der har altså stået en forgænger for den østfløj, der kendes, og som i øvrigt ser ud til at være en romansk bygning. Ud over dørens placering, der viser at den ældre fløj har haft en laveresiddende etageadskillelse, kendes bygningen ikke. Det kan have været en midlertidig østfløj af træ, som man har bygget forholdsvis hurtigt, mens man koncentrerede sig om arbejdet på kirkens østparti. Eller det kunne være benediktiner-

nes østfløj, som cistercienserne i begyndelsen har udnyttet. Sidstnævnte forslag indebærer naturligvis, at benediktinerkirken skulle have ligget på samme sted som cisterciensernes og ikke længere mod vest, som almindeligvis antaget.

Stadig i romansk tid opførtes så den østfløj, vi kender lidt til. I den forbindelse blev tværskibets gavlmur gennembrudt af dør nr. II og den eksisterende nattrappe blev bygget. Dormitoriet i andet stokværk mangler. Ganske få spor blev påvist af Charles Christensen i 1930'erne, mens de er usynlige i dag på grund af en indretning af præsteværelse på stedet i 1960'erne. Ved Christensens undersøgelser forud for Vilh. Lorenzens udgivelse af *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie* påvistes rester af hvælv i dormitoriet. Lorenzen nævner dog intet herom, og Charles Christensen kommer kun ind på det i en bibemærkning ved en diskussion af murtykkelsen.⁴ På opmålingen (fig. 3) ses en del af en bue på tværskibsgavlen, og det fremgår af planen, at det tolkes som rester af et grathvælv. Forsøger man at rekonstruere bue-slaget (fig. 4), er det tydeligt, at dormitoriet har været toskibet, således at der må have stået en række søjler i rummets midte, som det eksempelvis kendes fra cistercienserklostret i Eberbach ved Rhinen (fig. 5). Med grathvælv forventer man tilnærmelsesvis kvadratiske hvælvfag, og på den baggrund kan dormitoriet rekonstrueres med 22 hvælv hvilende på 10 søjler. Østfløjen i Sorø er det eneste sted i et dansk cistercienserkloster, hvor vi har spor efter et hvælvet dormitorium. Den tilbyggede korsgang havde kun et stokværk, således at dormitoriet som i Løgum kan have haft vinduer til begge sider.

Den omtalte udformning af overhvælvningen i øverste stokværk har også haft betydning for det nedre, idet forudsætningen for søjlestillingerne i dormi-

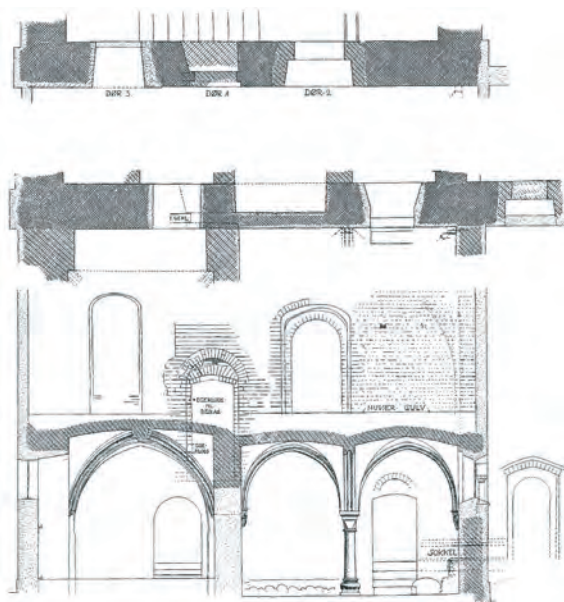

Fig. 3. Opstalt af søndre korsarm i Sorø Kirke set fra resterne af østfløjen. Snittet er lagt gennem de to forskellige hvælv i sakristi og armarium. De tre døre, som har givet adgang til dormitoriet er alle synlige fra denne side. I det øverste stokværk er der mod nord antydet rester af et grathvælv. Opmåling: Charles Christensen, efter Lorenzen 1941.

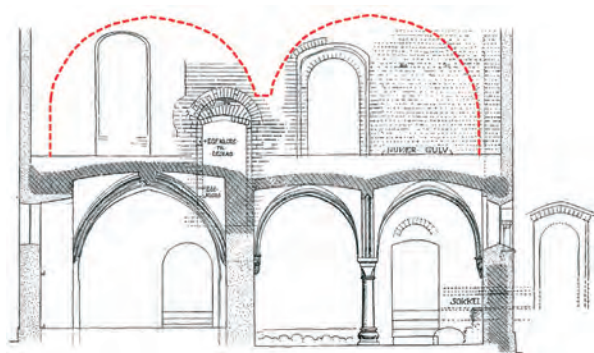

Fig. 4. Udsnit af Fig. 3 med sporene tegnet op, som man omtrentlig må antage, at hvælvederlagene har forløbet til i rækker grathvælv.

Fig. 5. Lægbrøddormitoriet i cistercienserklostret Eberbach ved Rhinen. Dormitoriet med grathvælv er dateret til midten af 1100-tallet og således lidt ældre end østfløjen i Sorø. Nogenlunde således kan man forestille sig munkedormitoriet i Sorø. I tidens løb er gulvet i dormitoriet i Eberbach hævet lidt, hvorfor baserne er blevet skjult. Efter Ruffer 2008.

toriet enten har været tværskillevægge eller fritstående søjler. Nedre stokværk har altså også været toskibet og 11 fag langt. Den toskibede form ses i øvrigt også på Laurids de Thurahs plan fra 1746, hvor der stadig var fire middelalderlige hvælv hvilende på en midtersøjle i østfløjens sydligste del (fig. 6).

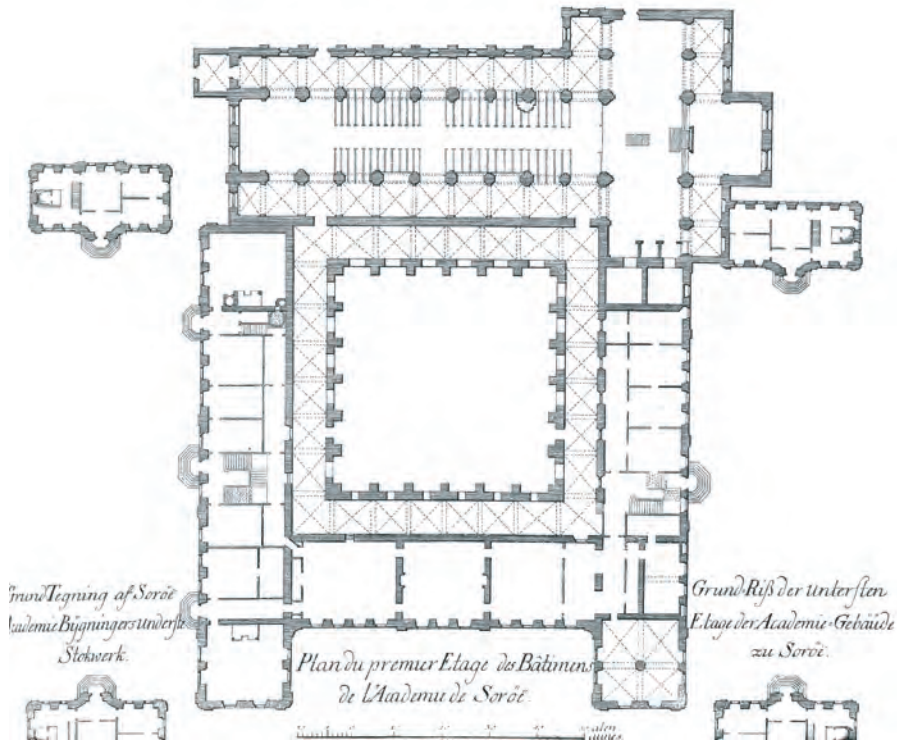

Fig. 6. Grundplan af Sorø i 1746. Indretningen i fløjene er tydeligvis tilpasset den forudgående ombygning. Korsgangen og den sydligste ende af østfløjen er markeret med hvælv. Det burde også have været tilfældet med de to rum nærmest kirken, og de er i øvrigt tegnet lige store. Der kan altså være mindre unøjagtigheder i planen. Efter Laurids de Thurah: Den danske Vitruvius.

Den bevarede rest har udgjort et fag og har været afsluttet med en gennemgående tværskillevæg, som nu danner ydermur mod syd (fig. 7). Faget er delt i to ulige store rum, men det betyder ikke noget for overhvælvningen oven over, da det er den nævnte skillevæg, der har båret søjlen i dormitoriet.

Et kvadratisk rum mod øst er det største og har fire grathvælv hvilende på en granitsøjle med trapezkapitel.

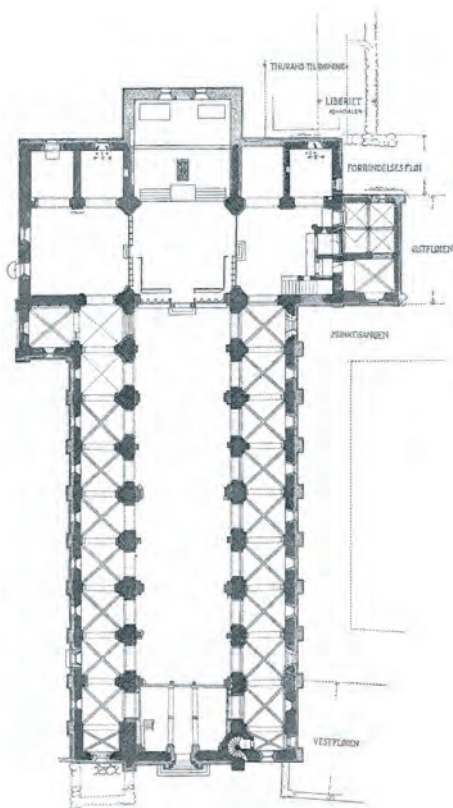

Fig. 7. Grundplan af kirken i Sorø med sakristi og armarium. Endvidere er der angivet forskellige fundamentsforløb fundet øst for søndre korsarm og østfløjen. Efter Christensen 1943.

tæl (fig. 8). Rummet har kun forbindelse til kirken og må således være klostrets sakristi. Mod vest er der et lidt mindre rum dækket af et kvadratisk ribbehvælv. Ind mod kirken er der dog også et ganske kort tøndehvælv, som dækker den sidste del af det rektangulære rum. I dag har det forbindelse til kirken ved en gennembrudt dør; men oprindeligt har adgangen været i vestsiden ud mod korsgangen (fig. 9). Rummet må

Fig. 8. Søjlen, der bærer de fire grathvælv i sakristiet i Sorø. Søjleskafet er af granit, mens base og kapitel er af skånsk sandsten. De markante jordbuer svarer til profilet i ribberne i armariet. Foto: HKK 2011.

Fig. 9. Ribbehvælvet i armariet i Sorø set mod syd. Til højre ses nichen omkring den senere tilmurede dør ud mod korsgangen. Foto: HKK 2011.

have været klostrets *armarium* og i hvert fald i den første periode huset konventets bøger. Denne placering hvor både sakristi og armarium deler østfløjens første fag, er ganske almindelig i udenlandske klostre, men er ikke kendt i andre danske cistercienserklostre.

Det omtalte ribbehvælv er bortset fra ribberne, som ikke er muret i forbandt med kapperne, konstrueret på samme måde som kirkens grathvælv. Formen er helt identisk med hvælvet i tværskibets nordøstkapel.⁵ Dette kapel må være tilkommet som en planændring under byggeforløbet, idet dets nordgavl ikke er

i forbandt med tværskibet, mens vestvæggen er opført sammen med sideskibet. Dette giver således en relativ datering af østfløjen. Den er ikke samtidig med kirkens østparti, men samtidig med lidt yngre dele af kirken.

Ofte vil man ved udenlandske cistercienserklostre med sakristi og armarium i samme fag se, at det følgende rum har udgjort kapitelsalen. I tilfælde af, at fløjen er toskibet, vil det være standard, at kapitelsalen er tre fag lang og overhvælvet med seks hvælv hvilende på to søjler. Mod korsgangen har der været en dør flankeret af to vinduesåbninger. Ved opførelsen har disse åbninger sikkert som i det sydligere Europa været uden vinduesruder og dørføj. På østsiden har der været tre vinduer. Analogt med mange andre cistercienserklostres kapitelsale, må der have været vægbænke langs siderne og nok et forsænket gulv, der har givet en lidt større rumhøjde end i naborummene.

I østfløjen vil man også forvente en dagtrappe op til dormitoriet og en gennemgang fra korsgangen ud til området øst for østfløjen, hvor der kunne have været have og/eller infirmeri. Sådanne to rum findes i Løgum, og formentlig har tilsvarende rum midt i østfløjen i Øm haft samme formål. Hvert rum har formentlig fyldt et fag i længden.

Korsgangen har været en selvstændig bygning i et stokværk af tilbygget type. På de Thurahs plan kan man se, at hjørnefaget i nordøst svarer til korsarmens fremspring og at det efterfølgende fag i østre gang svarer til det bevarede fag af østfløjen. Man kunne således antage, at fagdelingen i korsgangen har modsvaret fagdelingen i østfløjen. Under denne forudsætning kan vi så beregne, at de fem almindelige fag i østre korsgang modsvare kapitelsal, trappe og gennemgang. Sidste mulighed for at få en dør fra korsgangen ind i østfløjen er derfor hjørnefaget i sydøst.

Det vil derfor være rimeligt, at antage, at den sydligste del af østfløjen har udgjort et stort rum på fem fag med indgang fra korsgangen i det nordligste. Heraf var de to sydligste fag stadig overhvalvet efter ombygningen i 1700-tallet. Rummet har været den såkaldte munkesal, der blev brugt til en række forskellige indendørs aktiviteter og arbejder. Rummet vil normalt være større end kapitelsalen og for et kloster af Sorø størrelse virker fem fag rimeligt.

Som nævnt, var den sydligste del af østfløjen fortsat hvalvet efter den store ombygning i 1700-tallet. Her fandtes fire hvælv hvilende på en søjle. Ifølge Mølbech var det en sleben granitsøjle.⁶ En del søjleskafter med tilhørende baser og kapitæler i en fornem udførelse er bevaret i Sorø og stod tidligere på kirkegården nord for koret (fig.10). Mon ikke nogle af dem har indgået i østfløjen.⁷ Otto Norn har ganske kortfattet gjort opmærksom på nogle af kapitælernes tydelige forbindelse til Rhinlandet og henvist til Bonn Münster og kapitelsalen ved klostret i Brauweiler.⁸ Bestemmelsen er utvivlsomt korrekt; men man kan godt undre sig lidt over denne impuls, da man omkring kirkens arkitektur i højere grad er opmærksom på forbindelsen til franske kirker.

Dækkende en del af den sydøstligste tværskibskapels østmur har der ligget en bygning orienteret øst-vest, kaldet liberiet. Bygningen var hvalvet i begge stokværk og må regnes for middelalderlig.⁹ Derimod er det måske mere usikkert, om den også i middelalderen har været bibliotek. I hvert fald ikke i fuld udstrækning. Charles Christensen har på baggrund af et fund af et fundament, der fortsatte sydpå fra liberiets vestgavl antaget, at der har været en forbindelsesfløj mellem østfløjen og liberiet.¹⁰ Det kan være lidt vanskeligt at forstå, for i så fald har sakristiet ikke haft mulighed for at få lys gennem et vindue.

Man må antage, at der har været et *necessarium* (toilet) i tilknytning til dormitoriefløjen. Måske har det ligget i en bygning parallelt med liberiet blot ud for østfløjens sydende. Der lå tidligere en bygning ud mod Møllediget eller over Møllediget og indeholdt det »Store« eller »Hemmelige Gemak«.¹¹ Møllediget er en kanal, som klostret fik gravet tværs over øen Sorø (se Aage P. Ravnsgaards artikel i indeværende bind).

Fig. 10. Granitsøjler med baser og kapitæler opstillet på kirkegården i Sorø. Kapitælerne er udhugget med stor præcision og synes beslægtet med tidens rhinlandske arkitektur. Foto: HKK 2007.

3. Herrevad

Østfløjen i Herrevad kendes dels fra udgravninger og fra en lille bevaret rest, der må have været sakristi. Fløjen er bygget af groft tilhugget sandsten, men med meget omhyggeligt bearbejdede detaljer ved vinduer og døre. I kirkens søndre korsarm har man fundet betydelige rester af nattrappen, der har været vinkelformet med repos, som trappen i Sorø. Spor fra den tilmurede dør til dormitoriet er påvist. Fløjen havde i nedre stokværk mod nord et rektangulært rum i hele bygningens bredde med indgang fra kirken. Rummet må have været sakristi. Senere i middelalderen blev det ombygget og overhvalvet, og efter kirkens nedrivning gennembrød man muren mod vest og lavede en dør (fig. 11). Det efterfølgende rum i østfløjen har haft samme udstrækning, men dør mod korsgangen.¹² Det har formentlig fungeret som armarium. Her blev fundet fire gulvlag over hinanden – vist alle af munkesten.¹³

Fig. 11. Rester af Herrevad Kloster med kirken til venstre og det bevarede sakristi i østfløjen. I forgrunden til højre ses en base, der må have hørt til en kraftig søjle. Foto: HKK 1996.

Herefter fulgte et rum med tre omhyggeligt profilerede vinduer mod øst (fig.12). Der er ca. 2 m mellem vinduerne, og det har utvivlsomt været klostrets kapitelsal. Vilh. Lorenzen mener, der har været tale om en omtrent kvadratisk sal på ca. 9,5 x 9,5 m.¹⁴ Oplysningen taler for en kvadratisk kapitelsal med ni hvælv. De bevarede konsoller til gjordbuer i nordvæggen til armariet taler også for en treskibet løsning. Desværre findes der ikke nogen opmålingsplan af denne del af østfløjen. I nedbrydningsmaterialet i kapitelsalen har man fundet bemalede pudsfragmenter tydende på ornamentale bladranker.¹⁵

Hvordan fløjen i øvrigt har været udformet er ikke umiddelbart klarlagt. På stedet er bevaret en stor romansk base af den type, der minder lidt om et terningekapitel. Basens størrelse forudsætter store rum som i en toskibet planløsning. Det antages, at østfløjens sydgavl flugter med sydfløjen, således at længden bliver ca. 43 m (fig. 13). Fløjens ydre bredde er 11 m.

Fig. 12. Bunden af et vindue i Herrevad Klosters østfløj. Det præcist udformede vindue med smig og glasfals må stamme fra kapitelsalen. Foto: HKK 2012.

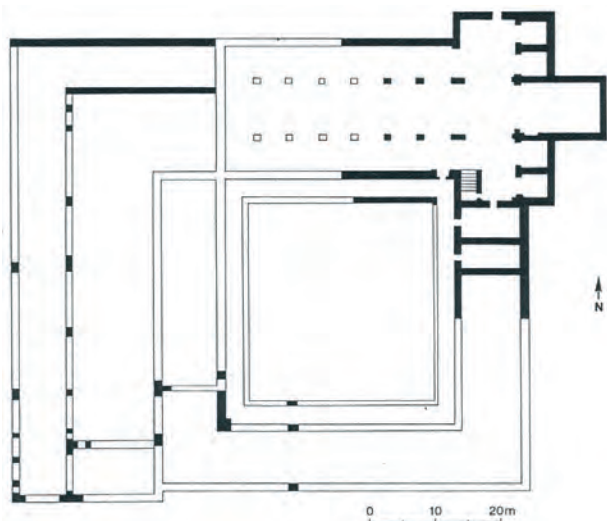

Fig. 13. Rekonstrueret grundplan af Herrevad Kloster. Planen viser navnetrappen i kirken og de to nordligste rum i østfløjen. Rummet nærmest kirken er bevaret i dag og har på et sent tidspunkt fået en dør i vest. Oprindeligt var der som normalt i sakristier kun forbindelse til kirken. Der er angiveligt o. 1990 også gravet i den sydligste del af østfløjen, men intet er publiceret herfra. Efter: Arvidsson 1987/88.

4. Esrom

Østfløjen i Esrom kendes kun fra ydervæggene. Vinkelret mod østvæggen opførtes vistnok i 1300-tallet en udløberfløj, der i middelalderens slutning forlængedes mod øst.¹⁶ Bygningen bevarede, da klostret i øvrigt blev nedrevet; men da den ikke havde selvstændig gavl mod vest, er et lille stykke af østfløjens østmur således bevaret som gavl for udløberfløjen (fig. 14). Muren er stærkt restaureret; men man ser tilbagespringet ved etageadskillelsen og i øverste stokværk et rundbuet stik fra en dør, der har ført fra dormitoriet ind i udløberfløjen. I dennes kælderregion er der i

Fig. 14. Den bevarede middelalderbygning i Esrom set fra sydvest. Det ses, at gavlen er en del af østfløjens oprindelige østmur med etagespring på inder-siden. I øvre stokværk anes over vinduet et rundbuet stik fra en dør, der har ført ind i udløberfløjen. Heri ses lige over jordsmonnet toppen af stikket over en spidsbuet åbning, hvorigennem en kanal har løbet. Foto: HKK 2004.

ydermurene spidsbuede stik, som i dag er tilmurede; men hvorigennem en kanal tidligere flød. Her har munkene haft deres necessarium. Østfløjens vestmur blev akkurat påvist ved en udgravning i 1995. Det indre er aldrig blevet undersøgt.¹⁷ Den ydre bredde (uden korsgang) har været ikke mindre end 16 m. Længden mindst 54 m.

I Kronborg Slot indgår romanske baser og kapitæler beregnet på kraftige søjler. De er udført i skånsk sandsten og antages at stamme fra Esrom.¹⁸ Det kan naturligvis ikke afgøres, hvor præcist de har stået, men vidner om store, overhvalvede sale fra romansk tid i Esrom.

Før den grundmurede tilbygning blev opført, har necessariet formentlig været i en træbygget konstruktion på samme sted. Den store udløberfløj har naturligvis også huset mange andre funktioner end necessariet. Den senmiddelalderlige østende er foreslået som abbedbolig – dog uden større begrundelse. Der har imidlertid været en *hypocaust* (varmluftsovn) i kælderen, som har kunnet opvarme en større sal oven over.¹⁹ Så her har været et betydningsfuldt rum. Ydermere har der været en bygning orienteret nord-syd, som sammen med kirkens østparti, østfløjen og udløberfløjen har dannet et gårdsrum øst for østfløjen.

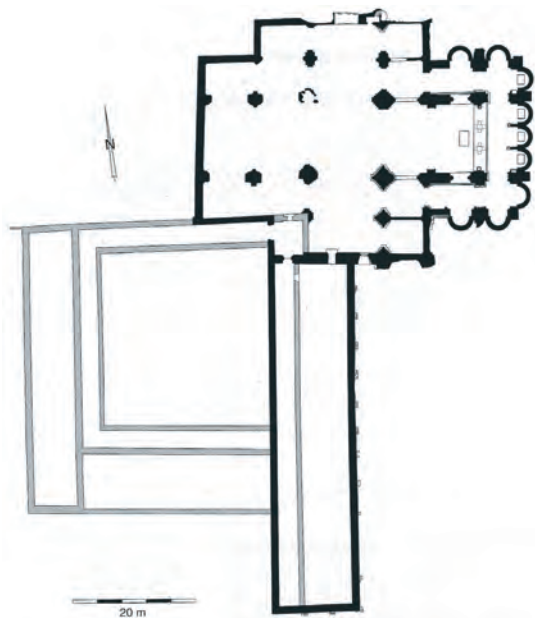

Fig. 15. Plan af Vitskøl Kloster. Med sort er markeret kirken og østfløjen fra 1200-tallet. Det forekommer dog sandsynligt, at kirkens vestende kan have haft en anden udformning på dette tidspunkt. Syd- og vestfløj samt korsgangen langs kirken og inde i østfløjen tilhører middelalderens slutning. Efter: Krøngaard Kristensen 2000.

5. Vitskøl

Esrum's ældste datterkloster var Vitskøl grundlagt af Valdemar den Store i 1158 som tak for redningen fra Blodgildet i Roskilde og sejren på Grathe Hede.²⁰ Her er østfløjen delvis bevaret i 56 m's længde (fig. 15). Huset er stærkt ombygget i 1700-tallet, således at det middelalderlige murværk kun delvis er bevaret. Den nuværende østmur udnytter til dels østfløjens oprindelige østmur. Derimod er den lidt tyndere vestmur en ombygning af en mur på langs gennem østfløjen, som blev etableret kort før Reformationen for at lave en indvendig korsgang i østfløjen. Den oprindelige vestmur er påtruffet ude i gårdsrummet. Østfløjen har efter undersøgelserne været 14 m bred regnet efter yderflugten, længden var 56 m.

Det menes, at der har været en trappe i søndre korsarm, som har ført op til en dør i gavlvæggen ind til dormitoriet.²¹ Udgravninger i fløjens nordende i sakristiet med indgang fra kirken har påvist en ret-

Fig. 16. Ottekantet granitsøjle fra Vitskøl. Den solide søjle må være fremstillet til at stå frit i et rum med store dimensioner. Foto: HKK 2007.

kantet hvælpille i dette rum, der viser, at i det mindste i denne del har fløjen været planlagt toskibet.²² En kraftig ottekantet pille og romanske kapitæler i samme størrelse, forudsætter også rum med større hvælvfag, end muligt ved en treskibet løsning (fig. 16). Indbygningen af den indvendige korsgangsmur i senmiddelalderen, har ikke harmoneret med en sådan opdeling, og kunne tyde på en forudgående ødelæggelse af østfløjen. Rumopdelingen kendes ikke i detaljer, men det ser ud til, at der har været to rektangulære rum efter hinanden i fløjens nordende i hele dens bredde. Det nordligste rum har haft en dør ind til kirken og har således fungeret som sakristi. I det næste har der formentlig været armarium.

Østfløjen har et lille knæk efter ca. to tredjedele mod syd, hvilket kunne antyde, at der har været et midlertidigt stop. Udgravninger har vist, at der her har været ført en kanal under fløjen på dette sted.²³ Formentlig af hensyn til toiletskyl. Underføringen under fløjens vestmur findes ud for den senere sydfløj, og formentlig i forbindelse med byggeriet af denne, ændrede man kanalens retning med et retvinklet knæk inde i bygningen, så den endte i østfløjens sydgavl.²⁴

6. Øm

Vitskøls datterkloster Øm blev grundlagt i 1172; men østfløjen og kirken, som vi har kendskab til, blev først taget i brug i 1257. Klostret blev fuldstændig nedbrudt fra 1561, og tomten dækkedes af murbrokker og blev opdelt i mange parceller. Østfløjen kendes fra forskellige udgravninger gennem 1900-tallet med de usikkerheder, der ligger i de ældste undersøgelser.²⁵ Natrappen til dormitoriet må have ligget i tværskibet, måske med opgang fra tværskibets sydvestkapel, hvor der findes et fundamentsfremspring ud for den sydvestre pille. Det har givet mulighed for en dormi-

toriedør midt i fløjen. Til gengæld kunne det se ud til at sakristidøren er flyttet langt mod øst – måske af hensyn til trappen.

En nøjere tolkning af udgravningsmaterialet har vist, at fløjen oprindeligt var planlagt med en toskibet løsning (fig. 17).²⁶ Dette indebar, at kapitelsalen var tænkt rektangulær med seks hvælv hvilende på to søjler i midteraksen. Sådan må situationen have været, da abbed Mikkel i 1246 blev gravlagt i den ufuldførte kapitelsal (hvortil kun fundamenterne var lagt) i midteraksen mellem søjlefundamenterne.²⁷ Også

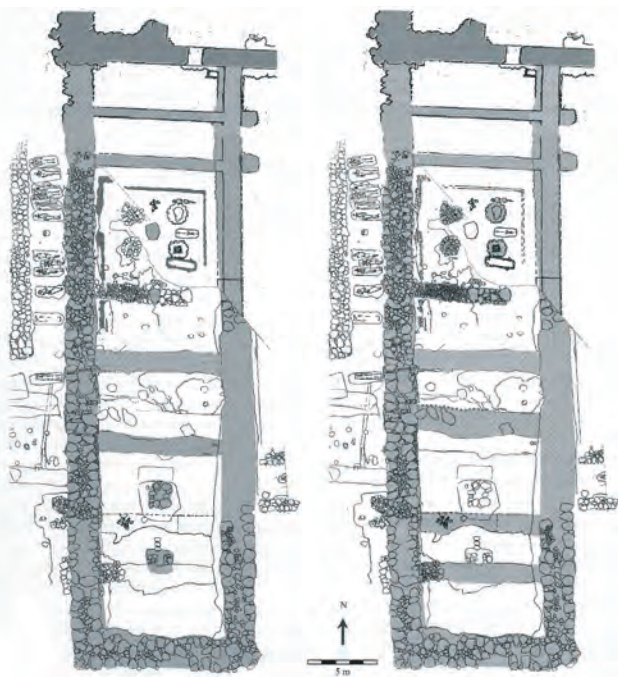

Fig. 17. Planer af østfløjen i Øm med henholdsvis rektangulær og kvadratisk kapitelsal. I version 2 er der også indsat nye skillevægge i munkesalen i sydenden. Disse ændringer er ikke nødvendigvis samtidige med ændringen af kapitelsalen. Efter Gram 2003.

munkesalen i syd var planlagt toskibet med to piller eller søjler i midteraksen.

Det er lidt uklart, om fløjen blev opført med den planlagte kapitelsal, eller om man ændrede udformningen allerede under byggeriet. Resultatet blev dog, at kapitelsalen afkortedes, så den blev kvadratisk og fik ni hvælv båret af fire søjler. I og med at hvælvene blev mindre og støtterne flere, kunne man nøjes med spinkle søjler (fig. 18). På et af fundamentene var der ved udgravningen endnu en fastmuret granitbase, der passer til fundne søjlefragmenter med diametre på ca. 22 cm.

Senere i middelalderen blev den store munkesal i fløjens sydende, der muligvis også havde fungeret

Fig. 18. To af baserne i kapitelsalen i Øm med genrejst søjlestump på den ene. Foto: HKK 1997.

som refektorium, ligeledes delt op. Om refektoriebrugen hedder det i *Øm Klosters Krønike*: »Først flyttede han (abbed Asgot) brødrenes søvnhus, og han indrettede i den en spisesal til os, hvor maden anrettes i fællesskab til alle brødre.«²⁸

Mellem kirken og kapitelsalen var der to rektangulære rum efter hinanden, der hver fyldte hele fløjens bredde. Den nordligste havde forbindelse til kirken gennem en dør og må derfor have været klostrets sakristi. Det efterfølgende rum, kan kun have haft adgang fra vest, hvor der utvivlsomt har været en træbygget korsgang. Formentlig har rummet fungeret som armarium.

Ved ændringen af kapitelsalen fra rektangulær til kvadratisk form, blev der plads til to aflange rum mellem kapitelsalen og munkesalen. Deres funktion kan ikke afgøres ud fra de arkæologiske undersøgelser, men planløsningen giver plads til dagtrappe og portrum som i Løgum.

7. Løgum

Den nordlige del af østfløjen nærmest kirken er bevaret og kan derfor belyse mange forhold, som mangler ved de andre klostre (fig. 19). Der er tale om syv ud af fløjens oprindelige 12 hvælvfag. I sin nuværende skikkelse er bygningen præget af restaureringen i 1920'erne, hvor man utvivlsomt på sikkert grundlag tilbageførte det stærkt medtagne hus til sin middelalderlige skikkelse, hvad angår vinduer, døre og hvælv.²⁹

Fløjen er tydeligvis planlagt sammen med kirken, men ikke opført samtidig med denne, og formerne tyder i stedet på samtidighed med ombygningen af kirkens højkirkevinduer ved midten af 1200-tallet. Ganske karakteristisk kan man i vinduesformerne i en vis udstrækning udefra aflæse den indre indretning i østfløjen. De mest enkle vinduer findes i dormitoriet i

Fig. 19. Østfløjen i Løgum set fra øst. Ud fra vinduesformerne kan man aflæse, at der forskellige rum bagved, og at disse er tillagt forskellig betydning. Kapitelsalens tre vinduer er tydeligvis fremhævet. Foto: HKK 2007.

bygningens andet stokværk. Det er smigede, let spidsbuede vinduer, der er anbragt forholdsvis regelmæssigt til begge sider. På østsiden helt mod nord er et sådant vindue dog erstattet af et dobbeltvindue af lidt samme form, men med en trekvartstav anbragt i en ydre fals. Vinduet vidner om, at bagved er en del af det øvre stokværk udskilt fra selve dormitoriet. Dobbeltvinduer af stort set samme type ses også i underetagen mod øst ud for de to første rum regnet nordfra. Kapitelsalen er specielt fremhævet med tre vinduesgrupper meget lig de sammensatte tregruppevinduer i østpartiets højkirke. Det næstfølgende fag har et lille vindue og en halvstens bred sprække. Sprækken er tidligere opfattet som en talesprække til en portnercelle ud fra en misforstået opfattelse af adgangsforholdene til klostret. Muligvis er åbningen slet ikke middelalderlig og i det mindste i sin nuværende form et resultat af restaureringen i 1920'erne. Sidste fag har en fladbuet dør indrammet af en trekvartstav, der fort-

Fig. 20. Samlet plan af Løgum Kloster efter Eggelings udgravning i 1913. Bygningerne mod vest tilhører nok slotts anlægget fra renæssancen. Efter Lorenzen 1941.

sætter over døren i en halvcirkel. Omkring vinduerne ses en udstrakt anvendelse af sortglaserede sten.

Bygningens vestside er præget af en række døre, der har forbundet de forskellige rum med korsgangen (fig. 20). Den vigtigste åbning er den rundbuede perspektive portal med forskellige halvrunde og retkantede led, der fører ind til kapitelsalen. Den er flankeret af to rundbuede vinduesåbninger med rekonstrueret stav-

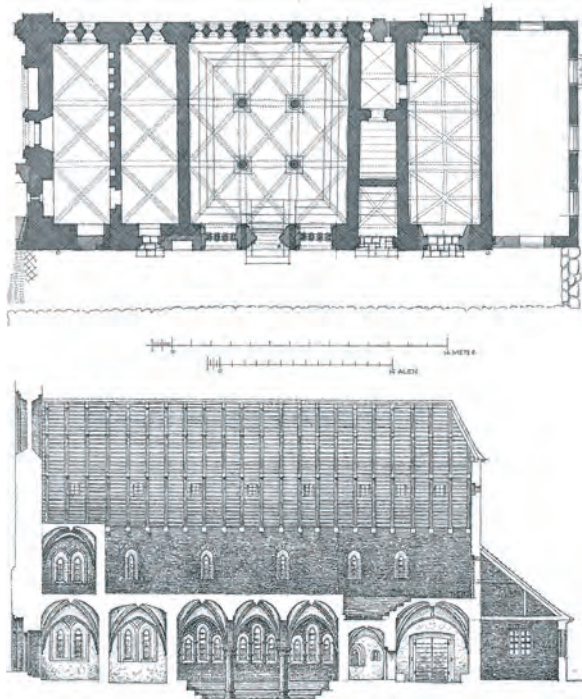

Fig. 21. Plan af og snit i østfløjen i Løgum. Det fremgår af snittet, at gulvet i kapitelsalen er sænket i forhold til de øvrige rum, således at rummet kan blive lidt højere. Efter Lorenzen 1941.

værk. De øvrige døre til armarium, dagtrappe og gennemgang er udformet som rundbuede portaler med en trekvartstav eller et rundet led i en retkantet fals.

Taget er i dag dækket af vingetegl. Udgravningerne i klosterområdet har vist, at man i middelalderen både har benyttet hulsten (kaldet munke- og nonnesten) og flade tagpander på klosterfløjene.³⁰

Østfløjen er gennemgående overhvælvet og i princippet treskibet, hvilket vil sige, at der er tre hvælvfag på tværs af bygningen. Nærmest kirken er der et sakristi oprindeligt kun med indgang fra kirken og efter-

følgende et armarium med indgang fra korsgangen. Den nuværende dør mellem armariet og sakristiet er nyere. Begge rum omfatter hele fløjens bredde og har en længde på ét fag. De to rum ligner hinanden meget. Dog er der i sakristiet syv spærstikafdækkede gemmenicher i sydvæggen.

Herefter følger en kvadratisk kapitelsal med ni hvælv på fire søjler opført af glaserede tegl. Den nederste meter af søjlerne er oprindelig, mens toppene og hvælvene er rekonstruerede o. 1930. Gulvet i kapitelsalen er forsænket ca. 60 cm i forhold til korsgangen og næsten 1 m i forhold til naborummene (fig. 21). Gulvsænkningen er utvivlsomt foretaget for at få en større rumhøjde i salen i forhold til de andre rum uden at ændre på etageadskillelsen. Langs væggene er der opmuret en bänk, hvortil et par foranliggende trin fører op. Det oprindelige gulv bestod af munkesten lagt på fladen i sildebensmønster.³¹

Dernæst følger dagtrappen til dormitoriet, en lige-løbstrappe, som 2/3 oppe deler sig i to løb mod henholdsvis nord og syd. Næste fag omfatter en gennemgang eller et portrum fra fratergården til området øst for østfløjen. Fra portrummet er der indgang til et mindre rum bag trappen, hvorfra der gennem en døråbning er adgang til et lille rum uden vinduer under trappen. Funktionen med de to rum er lidt uklar – muligvis til brug for prioren, der uddelte arbejdsopgaver og redskaber i gennemgangsrummet. Det lukkede rum under trappen omtales ofte som et fængsel, men er måske blot et sikkert opbevaringsrum.

Sakristiet og armariet er overdækket med krydshvælv. Ribberne er svagt trekløverformet, gjordbuerne retkantede og helstens brede. Denne type er også rekonstrueret i kapitelsalen, hvor kun de skjoldbueformede vederlag på væggene var bevaret. Trapperummet har først et krydshvælv med rundede rib-

ber dernæst et skråtstillet tøndehvælv, der følger trappens stigning. Rummet bag trappen har to små krydshvælv. Portgennemgangen har tre kubeformede hvælv med otte afrundede ribber og kvadratiske slutsten af tegl. Gjordbuerne er rektantede.

I andet stokværk har der som nævnt været dormitorium med en række ensartede vinduer til begge sider. Ind mod fratergården sidder sålbænken i vinduerne dog lidt højere af hensyn til taget over korsgangen. Loftet i sovesalen har været fladt bjælkeloft som nu. I nordøsthjørnet ved siden af døren ind mod kirken er der udskilt et mindre rum, som oprindeligt var overhvælvet med to krydshvælv. Rummet opfattes som abbedens beskedne bolig, som den var ved opførelsen af dormitoriet i midten af 1200-tallet. Fra dormitoriets norddør fører en genopbygget trappe (o. 1920) ned i kirken. Den oprindelige nattrappe blev fjernet ved restaureringen i 1844-45.

Resten af østfløjen blev udgravet af Oskar Eggeling i 1913-14 og har udgjort et rum på fem fag med 15 hvælv på otte teglstenssøjler. Det må være munkenes daglige arbejdssal, som har kunnet opvarmes af en hypocaust midt under salen. Ovnene blev erstattet af en ny ved sydgavlen, da indfyringsgangen til den ældste blev lukket ved opførelsen af sydfløjen. Søjlebaserne i munkesalen minder meget om dem i kapitalsalen i den bevarede del af østfløjen, og man må gå ud fra, at hele østfløjen er opført i én byggefase. Ligeledes må man antage at hele overetagen har været udnyttet til dormitorium.

Fra østfløjens andet stokværk må der i sydøsthjørnet være ført en gang over til et necessarium (9,5 x 7 m) placeret tværs over en kanal med vand fra Klosterbækken øst for hovedanlægget. Necessariets nedre stokværk har fra begyndelsen bestået af et par store bueslag i begge langsider, der har hvilet på tre murede piller i hver

side.³² Senere blev i det mindste buerne i nordvestsiden muret til. Kanalen var i gennemløbet kantet af bolværk.

8. Tvis

Østfløjen i Tvis er kun partielt undersøgt ved nogle snitgravninger i 1978 og 79.³³ Der er derfor en del usikkerheder omkring fløjens tilslutning til kirken, og hvorvidt fløjen er opført i én byggegang.³⁴ Det er heller ikke klart, om fløjens indretning med en treskibet løsning i kapitalsalen og en toskibet i den søndre ende går tilbage til en oprindelig plan eller er tillempet undervejs (fig. 22).

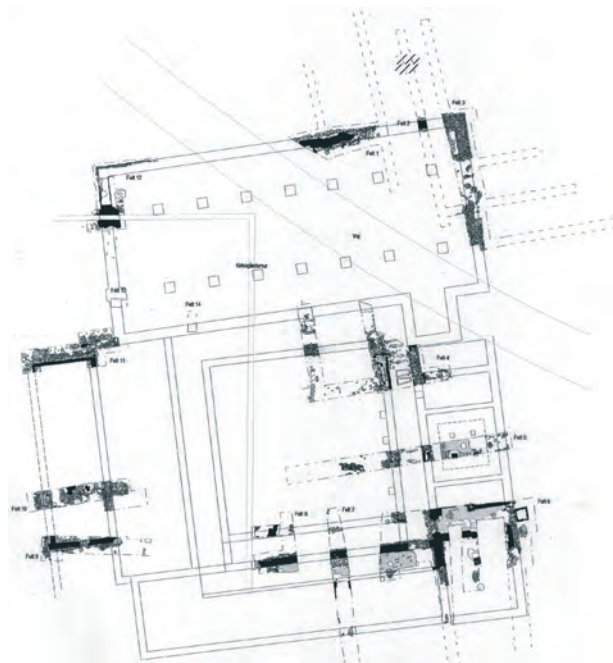

Fig. 22. Plan af kirken og hovedanlægget i Tvis rekonstrueret på baggrund af udgravningerne i 1978 og 79. Østfløjen er kun undersøgt i begrænset omfang, og bl.a. sammenbygningen med kirken er lidt usikker. Efter Callesen 2011.

Fløjens rekonstruktion med to rektangulære rum nærmest kirken, som det også kendes fra Herrevad, Øm og Løgum, bygger på et spinkelt materiale, men virker sandsynligt. Herefter følger kapitelsalen, der kan rekonstrueres på baggrund af et heldigt placert udgravningsfelt. Heri fandtes den ene vange fra en dør og to plinte til søjler. Ud fra symmetribetrægtninger må salen have været kvadratisk med ni hvælv på fire søjler. Søjlerne, der ud fra formsten at dømme kan have lignet dem i Løgum, har som disse stået på kvadratiske plinte.³⁵ Langs øst- og vestvæggen var der spor efter vægbænke. Gulvniveauet lå lidt forsænket i forhold til korsgangen, og et lille bevaret parti gulv bestod af munkesten lagt vinkelret på vægbænkene. I kapitelsalen blev påvist 3 murede grave, der må antages at indeholde rester af afdøde abbeder.³⁶

Syd for kapitelsalen har fløjen været toskibet med murede søjler i midteraksen. Oprindelig var her muligvis kun en stor sal med 10 hvælv båret af fire søjler. På et tidspunkt er salen blevet opdelt med to tværgående skillevægge i den nordlige del, således at man har fået to rektangulære rum på hver ét fags længde (men i hele fløjens bredde) og et større mod syd på tre fag.³⁷ Det sydligste af de to smalle rum har haft en bred døråbning i vest mod korsgangen og muligvis også én mod øst, uden for hvilken man har udgravet en formodet færirst. Gulvet har været belagt med munkesten i sildebensmønster. De to rum kan altså modsvare dagtrappen og gennemgangen eller portrummet i Løgum. Den udvendige bredde er 10 m, mens længden er lidt usikker, idet sammenhængen med kirken ikke er klarlagt. Formentlig har fløjen dog været 33 m lang. Østfløjen hører således til blandt de mindste ved cistercienserklostrene.

9. Ryd

Ryd Kloster blev nedrevet forud for opførelsen af Glücksburg Slot, og tomten blev efterfølgende dækket af den opstemmede slotssø. I oktober 2005 skulle søen tømmes pga. af reparation af stemmeværket. I den forholdsvis korte periode blev store dele af tomten undersøgt med magnetometer og georadar, og en del metalgenstande blev fundet ved hjælp af metaldetektor.³⁸ Resultatet var helt fantastisk givende en temmelig præcis grundplan af kirken, østfløjen og korsgangen såvel som kirkegårdsmuren og en bygningsgruppe øst for østfløjen.³⁹ Mest overraskende i den forbindelse var kirkens plan. Skønt klostret i Ryd faktisk blev grundlagt ret sent (1209) i forhold til andre cistercienserklostre, var kirken bygget ud i fuld længde, og var kun et sideskibsfag kortere end Sorø Klosterkirke (fig. 23).

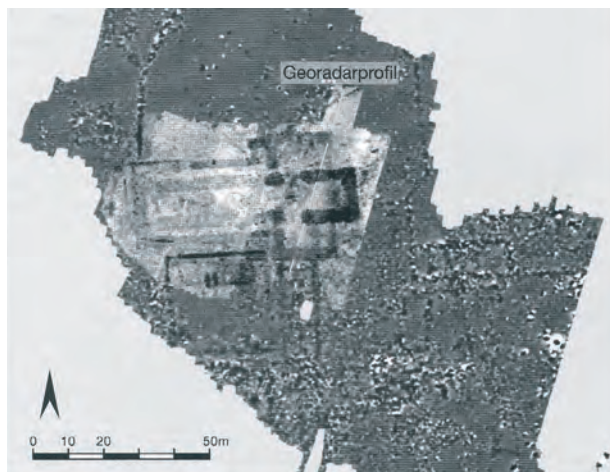

Fig. 23. Plan af Ryd Kloster sammmentegnet af opmålinger med magnetometer og georadar. Kirken, som georadaropmålingen dækker fuldt ud, er meget tydelig, hvorimod der er flere usikkerheder omkring østfløjen. Efter Schultze 2006.

For østfløjens vedkommende er billedet ikke helt så tydeligt som ved kirken; men det ser ud til, at den var opført efter en toskibet løsning. Ved udtegningen har man angivet et kvadratisk rum nærmest tværskibet.⁴⁰ Der synes dog på visse georadarbilleder at være en linje, der kunne opfattes som en skillevæg, således at der i stedet kunne være to rektangulære rum som i Løgum, Øm og Herrevad.

Hvordan resten af fløjen har været inddelt, er også lidt usikker; men der synes at være et par sale med søjler eller piller i midteraksen (fig. 24). Østfløjens uvendige bredde har været 10 m, mens man for længden kan angive, at den har været mindst 40 m.

Fig. 24. Rekonstrueret plan af Ryd Kloster udtegnet på et foto fra 2005 af den tørlagte søbund ved Glücksborg Slot. Magnetometerundersøgelserne synes dog også at give alternative muligheder for østfløjens opdeling. Efter Schultze 2006.

10. Holme

Udformningen af østfløjen i Holme (den nuværende herregård Brahetrolleborg) er i klostermæssig henseende væsentligst præget af senmiddelalderens former. Hertil kommer forskellige forandringer ved omformningen til herregård (fig. 25). Så selv om klostret undertiden omtales som Nordens bedst bevarede cistercienserkloster, er det ikke det mest ka-

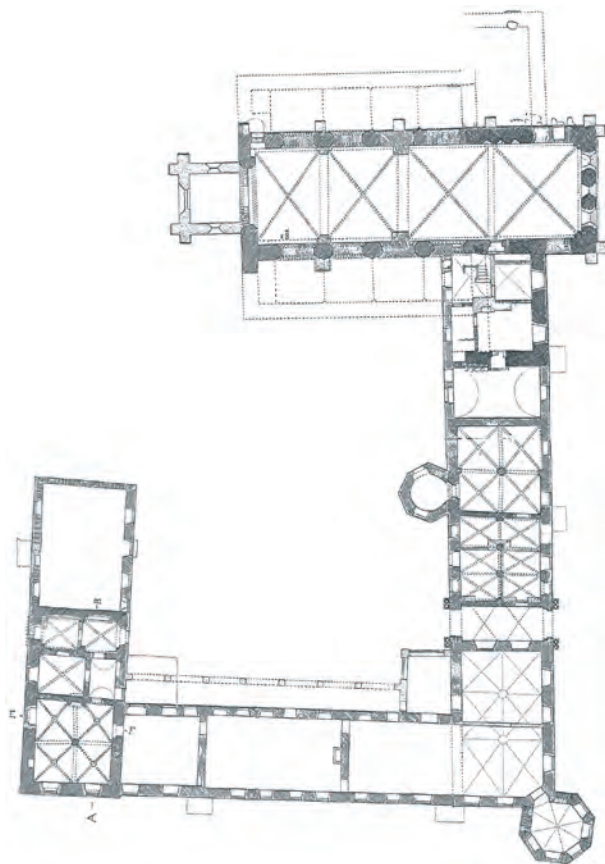

Fig. 25. Plan af Holme Kloster. Efter Lorenzen 1941.

Fig. 26. Pille i kapitelsalen i Holme Kloster. Gulvet i venstre side (mod nord) er et resultat af en meget betydelig terænhævning. Til højre ses en udgravning, hvor man formentlig har ledt efter det oprindelige gulv, men hvor man af uvisse grunde er stoppet ved toppen af vægbænken. Udgravningen synes ikke registreret af nogen museumsmyndighed. Foto: HKK 2009.

rakteristiske.⁴¹ Nordligst i østfløjen indgår i dens østside resterne af de to søndre tværskibskapeller fra kirkens ældste fase. Formentlig kan man bedst forstå bygningen, hvis disse dele i senmiddelalderen fortsat benyttedes som kirkens kapeller. Af middelalderlige rum findes i fløjens midte et kvadratisk rum med fire hvælv hvilende på en ottekantet midterpille samt ved siden af en let aflang sal med seks hvælv på to piller i længdeaksen.⁴² Sidstnævnte rum har haft en midter-

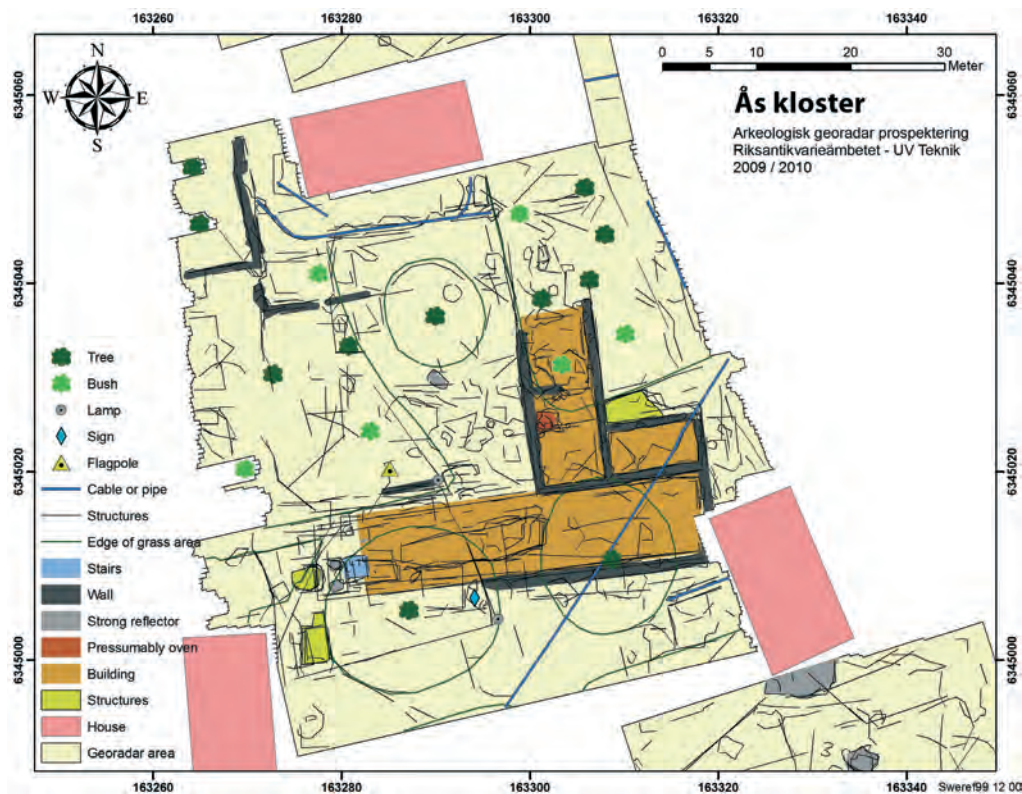
stillet portal mod vest – spidsbuet med profileringer og flankeret af to spidsbuede vinduer. Der er næppe tvivl om, at dette må være kapitelsalen (fig. 26). Det kvadratiske rum mod nord kunne være et sakristi, som har fået sin betydelige størrelse efter forbillede fra de sene byklostre som karmelitterklostret i Helsingør og gråbrødrenes senmiddelalderlige østfløj i Ystad. Mellem dette formodede sakristi og østkapellerne har man sikkert haft indskudt et fordelingsrum, der bl.a. har formidlet forbindelse til dormitoriet, idet der ikke har været direkte forbindelse herfra til kirken og ingen nattrappe i kirken.⁴³ Sydligst i østfløjen er der spor efter hvælv fra en større sal, formentlig seks hvælv på to piller i midteraksen. Det har utvivlsomt været munkesalen.

Den angivne udformning er tydeligvis et resultat af flere ombygninger. I forbindelse med en restaurering af herregården omkring 1990 blev der gjort en del iagttagelser af byggespor, der tyder på at man i første omgang i 1200-tallet blot opførte en ganske kort østfløj, som kun omfattede en kvadratisk kapitelsal med fire hvælv på en midterpille.⁴⁴ Sakristi og armarium skulle så have været anbragt i korsarmskapellerne. Denne planløsning skulle angiveligt være i brug på et tidspunkt, hvor kirken var under opførelse og ikke kunne benyttes endnu. Her må man dog også forestille sig, at der har været andre bygninger af lettere materialer, som ikke er påvist i dag. Det kan derfor være vanskeligt at udtale sig præcist om den tidlige udformning.

11. Ås

I 2009 og 2010 blev der ved Ås Kloster i Halland foretaget omfattende og omhyggelige undersøgelser med georadar. En nutidig gårdsbebyggelse ovenpå tomten med tilhørende mange forstyrrelser gør dog georadarbilledet lidt sløret (fig. 27). Men formentlig har

Fig. 27. Plan af Ås Kloster på baggrund af georadar-målinger. Kirken må have ligget i nord under Kungsgårdens hovedbygning. På opmålingerne ser det ud til, at sydfløjen når længere mod øst end østfløjen og er gennemgående i forhold til denne. I hjørnet mellem øst- og sydfløj er der indskudt en tilbygning. Opmåling: Immo Trinks, Riksantikvarieämbetet 2010.

man påvist kirkens vestgavl og en del af dens sydmur, østfløjen, en sydfløj der fortsætter forbi østfløjen og en mindre bygning i hjørnet mellem de to fløje. Vestfløjen og korsgangen er derimod ret utydelig på opmålingen. Efterfølgende blev der optaget laserscanning af området, hvorved man har kunnet fastlægge en stor del af klostermuren samt kanaler og opstemninger i forbindelse med klostrets vandforsyning.

Umiddelbart ser østfløjen i Ås ret atypisk ud i forhold til de andre danske cistercienserklostre. Alle andre steder er østfløjen hovedfløj og gennemgående i

forhold til sydfløjen og har selvstændig sydgavl. Efter georadarbilledet ser østfløjen i Ås ud til at have målene ca. 8 x 25 m, altså betydeligt mindre end nogen af de andre østfløje. Det ser også ud til, at sydfløjen var gennemgående og havde gavl længere mod øst end østfløjens østmur. Der er planlagt en serie udgravninger på tomten, så man bør nok afvente resultaterne herfra, før planløsningen kan diskuteres i detaljer. En udgravning i 2011 viste dog, at bygningen i hjørnet mellem østfløj og sydfløj var bevaret i betydeligt omfang (fig. 28).

Fig. 28. Udgravning i Ås Kloster. Den kraftige mur i midten er tilbygnings nordmur, mens lidt af østfløjens østmur ses til højre under gravemaskinen. Foto: HKK 2011.

12. Sammenfattende afslutning

Østfløjen i Herrevad er formentlig nogenlunde samtidig med kirken og således nok opført kort efter midten af 1100-tallet.⁴⁵ I Sorø synes østfløjen at være iværksat, mens der bygges på kirken vel ved slutningen af 1100-tallet. Der må have været en forgænger, men karakteren heraf kendes ikke.

Vitskøl, Øm og Løgum samt formentlig Tvis har østfløje fra 1200-årene. I Øm blev fløjene taget i brug i 1257, 85 år efter grundlæggelsen. Her er den kendte kirke i øvrigt fra samme tid, så vi kender hverken noget til kirke eller klosterbygninger fra den indledende fase. Det samme må være tilfældet for Vitskøl, Løgum og Tvis, der alle er grundlagt i 1100-tallet, men hvor de kendte bygninger først kommer en del år senere.

I Holme synes der at være en ældre ret kort østfløj fra 1200-tallet nærmest kirken. Resten er af senmiddelalderlig karakter. Den ældste del er formentlig ombygget samtidig med den betydelige forlængelse af fløjen hen mod 1500.

I sin oprindelse, er dormitoriet det vigtigste rum i østfløjen, og det er behovet for plads i sovesalen, der afgør fløjens størrelse og dermed hvor mange og hvor store rum, der kan placeres i det nedre stovværk. Ud fra ovenstående betragtning har James France forsøgt at vurdere hvor mange munke der har været i en række klostre i tiden op mod midten af 1200-tallet.⁴⁶ Udgangspunktet er nogle engelske og franske cistercienserklostre, hvor både antallet af munke og størrelsen på dormitoriefløjene kendes. Ud fra dette skulle Sorø have huset 62 munke, mens Vitskøl havde 79, Øm 58 og Løgum 52 munke. Tallene er naturligvis kun relevante for det tidspunkt, hvor østfløjene blev bygget, og i hvert fald i senmiddelalderen var antallet af munke langt mindre. Til gengæld har de haft bedre plads i sovesalen, hvor man kunne forestille sig, at de med inspiration fra mindre strikse ordener har indbygget en art celler i det store dormitorium.

Vores viden om dormitoriernes udformning er dog ganske beskedent. I Løgum er bevaret en del af rummet med smigede og svagt spidsbuede vinduer til begge sider. Rummet har fladt træloft. Sorø har derimod haft hvælv i øvre stovværk. Hvordan det har set ud de andre steder, kan ikke siges. Dormitoriestovværket i Holme er totalt ombygget, og i de øvrige klostre er endnu mindre bevaret.

Hvor man kan undersøge det, har en lang række rum i nederste stovværk i klostrenes østfløje været tilgængelige fra døre i vestmuren. Dette må indebære, at der har været en korsgang langs fløjen i hvad materiale, det end måtte have været. I Øm er det klart, at der forud for den grundmurede korsgang fra 1400-tallet har været en gang i en form for trækonstruktion med jordgravede stolper. Dette kan også have været tilfældet andre steder. Sorø har sikkert ganske tidligt fået en grundmuret korsgang – måske samtidig med

østfløjen. Det er dog klart, at gangen ikke har været indbygget i østfløjen, som man specielt ser det i senmiddelalderen; men at den har været tilbygget og kun i én etage. Også i Løgum har man planlagt med en korsgang i et stokværk, således at der har været vinduer i dormitoriet over korsgangstaget. I Holme har man fjernet korsgangen, uden at det har påvirket østfløjen, så gangen må ligeledes have været tilbygget. Der er nok en stor sandsynlighed for, at korsgangene langs cistercienserklostrenes østfløje har været af tilbygningstypen og i en del tilfælde opført af træ. Først sent som så mange andre steder blev korsgangen grundmuret.

Vitskøl kloster har givet vis også haft en træbygget korsgang ved østfløjen; men da man i middelalderens slutning fik lavet en grundmuret gang hele vejen rundt, blev den i øst lagt ind i østfløjen.

Med undtagelse af Ås ser det ud til at østfløjen er den gennemgående fløj med selvstændig sydgavl og med sydfløjen bygget op mod østsiden. Østfløjen er generelt også bredere end de andre fløje. Der ser også ud til at fløjene gennemgående har været overhvalvede i nederste stokværk. Det kan ikke afgøres alle steder, men meget tyder på, at man normalt fra begyndelsen har forudsat, at hele fløjen skulle hvælvet i hele den nederste etage.

Ret mange steder ligger sakristiet i i fløjens nordende nærmest kirken. Kun i Sorø fyldte sakristiet ikke hele fløjens bredde. En del steder efterfølges sakristiet af et tilsvarende rektangulært rum, der formodes at svare til armariet, som i Sorø ligger ved siden af sakristiet. Kapitelsale kan være både rektangulære (toskibede) og kvadratiske (treskibede). I Øm er den rektangulære form klart ældre end den kvadratiske. Den senmiddelalderlige sal i Holme viser dog, at formen ikke kan tillægges kronologisk betydning.

Vores viden om munkesalen i sydenden af østfløjene er ret begrænset og bedst i Løgum. Her har salen været opvarmet med en hypocaust midt i rummet, som synes erstattet af én ved sydgavlen. Denne opvarmningsmulighed er ikke erkendt de andre steder. I Øm er den sydlige del af fløjen stærkt nedbrudt og et par fundamentsforløb stort set plyndret for sten, så det kan være vanskeligt helt at afvise muligheden. I Tvis fandtes en mindre stensamling mellem to formodede piller i salen, dog uden at der var spor efter nogen ovn.⁴⁷

Mellem kapitelsalen og munkesalen er der i Løgum en dagtrappe til dormitoriet og en gennemgang på tværs af fløjen. Flere steder er der antydninger af, at man kan have haft samme løsning, men der mangler mere håndfaste spor. Gennemgangen kan have fungeret som *auditorium*, hvor prioren efter afslutning på kapitelsmødet fordelte dagens arbejde og uddelte arbejdsredskaberne.⁴⁸ Det ville være ganske oplagt, at auditoriet er placeret i forbindelse med udgangen fra munkenes afdeling.

Da de første munke kom til Danmark, var der for længst dannet en sædvane for den måde, det centrale kloster skulle struktureres. Allerede ved udarbejdelsen af den tegnede plan for Sankt Gallen fra ca. 830 var hovedstrukturen for et munkekloster lagt fast med tre fløje omkransende en lukket fratergård og sammenbygget med kirken.⁴⁹ Planen fra Sankt Gallen viser for klausuren, at i øst var der *dormitorium*, mod syd var der *refektorium*, spisesal, mens fløjen i vest var til forråd. Alle tre fløje var bygget sammen i hjørnerne og forbundne med hinanden og med kirken via en firfløjet korsgang forsynet med åbne arkader. På tegningen ses en direkte forbindelse fra dormitoriet til kirkens østparti gennem søndre tværskibsgavl.

Senere blev det også helt almindeligt, at kapitelsalen placeredes i nederste stokværk i østfløjen. Det er i hvert fald kendt fra Cluny II fra 1043, hvor elementet med kapitelsal muligvis blev introduceret.⁵⁰

Ofte fremstilles cistercienserne som en orden, hvor der var meget specifikke regler for klostrets udformning. Undertiden hører man en talemåde om, at en cisterciensermunk, der kom til et fremmed cistercienserkloster, straks og uden hjælp selv kunne finde rundt. Så enkelt var det dog næppe, og hoveddispositionen var som nævnt meget gammel. Hvis man i stedet for at fokusere på de artificielle idealplaner, men kikker på de faktiske grundplaner af cistercienserklostre ses mange variationsmuligheder for østfløjen ud fra en række faste elementer som, sakristi, armarium, kapitelsal, dagtrappe, auditorium og munkesal i varierende størrelse og placering – evt. med lidt flere eller lidt færre rum, og med kirken både nord og syd for klosterbygningerne.⁵¹ I virkeligheden var der heller ikke så mange positive retningslinjer om udformningen i cistercienserordenen, men derimod nogle bestemmelser mod ekstravagant byggeri og udsmykning som forbud mod tårne og kulørte glasmalerier.⁵²

Der er en del ligheder mellem nogle af de danske cistercienserklostres østfløje, som altid ligger syd for kirken, så som at sakristiet og armariet er gennemgående rum på et fag i længden i fløjenes nordende. Med hensyn til resten af østfløjen begynder vores viden at være sparsom, selv om et par elementer kan genfindes flere steder. Måske har der været tæt kontakt mellem de danske cistercienserklostre i de første hundrede år omkring planlægningen af klostrenes østfløje; men der er behov for bedre viden for at vurdere det ordentligt. Derimod synes der at være store variationer, når vi kommer til syd- og vestfløj; men her er vores viden desværre ikke mindre mangelfuld.

Noter

1. Mackeprang 1931 s. 273-275.
2. Mackeprang 1931 s. 291-301.
3. Mackeprang 1931 s. 301-302.
4. Christensen 1943 s. 153-154.
5. *Danmarks Kirker: Sorø Amt* s. 44; Lorenzen 1941 s. 175.
6. Mackeprang 1931 s. 276.
7. Søjlestykkerne er angiveligt indsamlet af Worsaae fra private haver og huse i Sorø, Niels Laurits Høyens Skrifter bd. 2 s. 466.
8. Norm 1967 s. 103-106.
9. Mackeprang 1924 s. 292-294.
10. Christensen 1943 s. 153-154.
11. Paludan 1995 s. 38.
12. Lorenzen 1941 s. 238. Arvidsson 1987/88 s. 59 bringer en stileret plan (se fig. 13) med rummet indtegnet. Der er dog ingen beskrivelse af dets udformning.
13. Arvidsson 1986 figurtekst side 27.
14. Lorenzen 1941 s. 238.
15. Arvidsson 1986 s. 27.
16. Løffler 1897.
17. Hertz 1997.
18. Smidt 1938 s. 34-36.
19. Hertz 1997 s. 63.
20. DiplDan 1, II, 120.
21. Smidt 1948 s. 16.
22. Personlig meddelelse fra Jesper Hjermand, Viborg Museum.
23. Lorenzen 1941 s. 42.
24. Personlig meddelelse fra Jesper Hjermand, Viborg Museum.
25. Om udgravningerne se Olsen 1979 og Gram 1998 s. 19-60.
26. Gram 2003 s. 101-104.
27. ScrMin II s. 196: qui et primam meruit sepulturam in nouo capitulo nondum edificato, excepto solo fundamento iam posito.
28. ScrMin II s. 201: In primis siquidem translato fratrem dormitorio, in eodem fecit nobis refectorium, ubi fratribus omnibus victualia communiter ministrantur.
29. Lorenzen 1941 s. 83.
30. Sterum 2010 s. 64-65.
31. Sterum 2010 s. 73-74.
32. Sterum 2010 s. 114-116.
33. Callesen 2011.
34. Callesen 2011 s. 75-76 & 83 mener, der er to faser, således at fløjen i første omgang er afsluttet efter kapitelsalen. Nu er dette område ikke dækket af udgravningerne, så tolkningen base-res på mere indirekte forhold som forskel i fundamenterne.

35. Callesen 2011 s. 71.
36. Callesen 2011 s. 74-75.
37. Callesen 2011 s. 84.
38. Bauch 2006; Stümpel 2006.
39. Schultze 2006.
40. Schultze 2006 s. 43-44 samt fig. 57 & fig. 60.
41. Lorenzen 1941 s. 108.
42. Lorenzen 1941 s. 122-127.
43. Om fordelingsrum se Krongaard Kristensen 2006.
44. Østfløjens ældste udførmning i nordenden diskuteres i Varming 1991 s. 9-13. Derimod mangler der en redegørelse for de bygningsarkæologiske undersøgelser i resten af de middelalderlige klosterfløje.
45. Desværre er dette spørgsmål ikke diskuteret i den publicerede litteratur, og udgravningsberetninger fra 1980'erne mangler.
46. France 1992 s. 39-141.
47. Callesen 2011 s. 72.
48. *Ecclesiastica Officia* s. 286-287.
49. Rüffer 2009 s. 35-39.
50. Braunfels 1972 s. 52.
51. Eberle 2011 gengiver samtlige planer for cistercienserklostrene i de tysktalende lande, og her kan man hurtigt overbevise sig om de mange variationsmuligheder.
52. Untermann 2001 s. 113-118; Rüffer 2009 s. 33-36.

Litteratur

- Arvidsson, Eva: Cisterciensernas kloster i Herrevad, *Populær Arkeologi* 1986:4, s. 26-29.
- Arvidsson, Eva: Grävningar på Herrevadskloster, *Skånes Hembygdsförbund Årsbok* 1987/88, Erik Cinthio (red.), Lund 1989, s. 58-62.
- Bauch, Wolfgang: Prospektionen im See des Glücksburger Wasserschlosses. Die Entdeckung des Rudeklosters, *DenkMal!* 2006, s. 34-36.
- Braunfels, Wolfgang: *Monasteries of Western Europe. The Architecture of the Orders*, London 1972.
- Callesen, Frederik: *Tvis Kloster – det centrale bygningskompleks belyst gennem ældre arkæologiske udgravninger*, Højbjerg 2011.
- Christensen, Charles: Studier over Sorø Kirke og Kloster. De senere Aars Undersøgelser, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1943, s. 119-158.
- Danmarks Kirker*, København 1933-

- Diplomatarium Danicum*, udg. af Det danske Sprog og Litteraturselskab, København 1938-. Parallelludgave med dansk oversættelse i *Danmarks Riges Breve*. (Forkortes DiplDan).
- Eberle, Jürgen: *Mittelalterliche Zisterzienserklöster in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Grundriss-Planatlas*, Petersberg 2011.
- Ecclesiastica Officia. Gebräuchebuch der Zisterzienser aus dem 12. Jahrhundert*, Kassian Lauterer, Frits Wagner & Frank Erich Zehles (hrsg.), Langwaden 2003.
- France, James: *The Cistercians in Scandinavia*, Kalamazoo 1992.
- Gram, Susanne Nissen: *Øm Kloster. Bygningskompleksets udformning og udbygningsforløb*, Højbjerg 1998.
- Gram, Susanne Nissen: *Øm Klosters udbygningsforløb – boligindretning og funktion, Øm Kloster. Kapitler af et middelalderligt cistercienserabbedis historie*, Bo Gregersen & Carsten Selch Jensen (red.), Øm Kloster Museum 2003, s. 95-119.
- Hertz, Johannes: Esrum Kloster – arkæologisk belyst, *Bogen om Esrum kloster*, Søren Frandsen, Jens Anker Jørgensen & Chr. Gorm Tortzen (red.), Frederiksborg Amt 1997, s. 42-71.
- Krongaard Kristensen, Hans: Korsgangsmotivet ved danske klostre, *Aspekter af dansk klostervæsen i middelalderen*, Inger-Lise Kolstrup (red.), Århus 2000, s. 47-76.
- Krongaard Kristensen, Hans: Tvilum Kloster og korherrernes adgang til kirken. *Skæve vinkler. Festskrift til Kjeld de Fine Licht i anledning af 75 årsdagen*, Ulla Kjær, Marie-Louise Jørgensen & Jørgen Hegner Kristiansen (red.), København 2006, s. 100-104.
- Lorenzen, Vilh.: *De danske Klosters Bygningshistorie*, XI, *De danske cistercienserklostres Bygningshistorie*, København 1941.
- Løffler, J.B.: *Esrums Kloster. Bidrag til dets bygningshistorie*, Kjøbenhavn 1897.
- Mackeprang, M.: Klosterets, Skolens og Akademiets Bygninger, *Sorø. Klosteret-Skolen-Akademiet gennem Tiderne. Tiden før 1737*, bd. 1, I. halvdel, København 1923, s. 272-320.
- Mackeprang, M.: Akademi og Kirke i 18. og 19. Aarhundrede, *Sorø. Klosteret-Skolen-Akademiet gennem Tiderne. Tiden 1737-1912*, bd. 2, 2. halvdel, København 1931, s. 273-324.
- Niels Laurits Høyens Skrifter* 1-3, Udgivne paa Foranstaltning af Selskabet for Nordisk Konst, J. L. Ussing (udg.), Kjøbenhavn 1871-76.
- Norn, Otto: Rhinlandsk Stil paa Sjælland, *Nordisk medeltid. Festskrift til Armin Tuulse*, Stockholm 1967, s. 99-113.
- Olsen, Olaf: Krønike og udgravning. Øm Kloster i historisk og arkæologisk belysning, *Convivium* 1979, s. 126-145. (Udgivet som særtryk af Historisk Samfund for Århus Stift i stort oplag, sidehenvisninger hertil).

- Paludan, Edvard: *Forsvundne Bygninger på Akademigrunden i Sorø*, Sorø 1995.
- Rüffer, Jens: *Die Zisterzienser und ihre Klöster. Leben und Bauen für Gott*, Darmstadt 2008.
- Rüffer, Jens: *Mittelalterliche Klöster. Deutschland – Österreich – Schweiz*, Darmstadt 2009.
- Scriptores minores historiae Danicæ medii ævi* I-II, M. Cl. Gerts (udg.), København 1917-20. (Forkortes ScrMin)
- Schulze, Heiko K.L.: Die Bauten des Rudeklosters in Glücksburg im 13. Jahrhundert. Zur Architektur der Zisterzienser in Norddeutschland, *DenkMal!* 2006, s. 40-48.
- Smidt, C.M.: Tikøb Kirke og Esrunkloster, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1938, s. 21-47.
- Smidt, C.M.: *Vitskøl Kloster* (Nationalmuseets blaa Bøger), København 1948 (1. udg., 1938).
- Sterum, Niels T.: *Løgum – Kloster, slot og by. »Pionerer i Ødemarken«* I-II, Haderslev 2010.
- Stümpel, Harald: Zur geophysikalischen Kartierung des Rudeklosters, *DenkMal!* 2006, s. 37-39.
- Untermann, Matthias: *Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*, München/Berlin 2001.
- Varming, Jens Chr.: Holme Klosterkirke. Nye tanker omkring kirkens bygningshistorie og klosterbyggeriets begyndelse, *Bygningsarkæologiske Studier*, 1991, s. 7-12.